

Μαρίνα Μαρροπούλου

ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΜΙΑΣ «ΔΥΣΚΟΛΗΣ» ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ: ΤΟ ΦΡΟΝΤΙΖΕΙΝ

«Είναι ωραίο να καθαρίζεις τον κόσμο».

*Βασιλική Τσουνη, γραμματέας του σωματίου καθαριστριών
από την τηλεοπτική εκπομπή «Πρωταγωνιστές»
αφιερωμένη στην Κων/να Κούνεβα.*

Με τη λέξη «φροντίδες», η κοινή αντίληψη περιγράφει ένα ευρύ φάσμα απασχολήσεων και δραστηριοτήτων, ποικίλους τύπους και χώρους εμπειρίας. Παραπέμπει, μέσω αυτής, σε πρόσωπα συνώνυμα της τρωτότητας και της ευθραυστότητας, τα παιδιά, τους γέροντες, τους πάσχοντες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, και αναφέρεται στην παρεχόμενη σε αυτά υποστηρικτική βοήθεια προκειμένου να επιτελέσουν διάφορες προσωπικές πράξεις απαραίτητες για τη ζωή τους. Αναφέρεται επίσης στις δραστηριότητες που αναπτύσσονται ή είναι συναρτημένες με το περιβάλλον του οίκου και οι οποίες στοχεύουν στην ικανοποίηση των θεμελιωδών για την επιβίωση καθημερινών αναγκών των εξαρτώμενων από αυτόν μελών του, σίτιση, καθαριότητα, περίθαλψη κ.λπ. Τέλος παραπέμπει στις προς κάλυψη ανάγκες που εντάσσονται σήμερα στον τομέα δράσης των (δημόσιων και ιδιωτικών) θεσμοθετημένων υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας στο πλαίσιο των οικονομικά προηγμένων δυτικών δημοκρατιών. Με άλλα λόγια, η λέξη «φροντίδες» ανακαλεί ένα ετερογενές και πανταχού παρόν πλήθος: πολλά τα πεδία και τα καθεστώτα φροντίδας, πολλά τα πρόσωπα των εξαρτώμενων από άλλους ανθρώπων για την κάλυψη των αναγκών τους, πολλές οι μορφές της φροντίδας προς αυτούς. Και βέβαια, σε επίπεδο κοινωνικών αναπαραστάσεων, η λέξη «φροντίδα» παραπέμπει στις κοινωνικές

κατηγορίες με τις οποίες κατεξοχήν έχει συνδεθεί ως «αποστολή»: τις γυναίκες, το υπηρετικό και βοηθητικό προσωπικό, τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς, τους λειτουργούς υγείας κ.λπ.

Παρ' όλη πάντως την καθολικότητά τους και την κεντρικότητά τους για την ανθρώπινη ζωή, παρόλο που οι φροντίδες συγκροτούν ένα πολύ μεγάλο μέρος της σύγχρονης καθημερινότητας και όλοι αποδέχονται τη θέση πως η ποιότητα των φροντίδων και των υπηρεσιών που αντιστοιχούν σε αυτές συνιστούν σήμερα κριτήριο πολιτισμού και κοινωνικής προόδου, είναι κοινή διαπίστωση πως τόσο η επιστημονική περιγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας του κόσμου των «φροντίδων» όσο και η έννοια του «φροντίζουν»⁶² είναι παραμελημένες, από θεωρητική (πολιτική και κοινωνική) σκοπιά. Οι «φροντίδες» είναι κατακερματισμένες σε ποικίλα και διαφορετικά πρακτικά πεδία και πάντοτε πληθυντικού αριθμού.

Με τα ερωτήματα για το φροντίζουν (Ποια είναι η ταυτότητά του; Ποια τα χαρακτηριστικά του;) καταπιάνεται ένα σχετικά πρόσφατο θεωρητικό ρεύμα, γνωστό στον αγγλοσαξονικό χώρο ως «ηθική» ή «οπτική» της φροντίδας (care).⁶³ Εκκινώντας από το χώρο της φεμινιστικής κριτικής και σήμερα τροφοδοτούμενο πλέον και από συναφείς ερευνητικές κατευθύνσεις άλλων χώρων των κοινωνικών επιστημών, το ρεύμα αυτό επικεντρώνεται στην ανάλυση του φροντίζουν τόσο ως προς τις πραγματι(στι)κές του διαστάσεις –την κάλυψη πραγματικών και διακριτών αναγκών– όσο και ως περιεχόμενο και δημιουργική δυναμική που εκλύεται από ένα είδος ηθικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, τις σχέσεις φροντίδας.

Εν είδει εισαγωγής στη σχετική προβληματική, αναφέρουμε εν συντομία πως το φροντίζουν/care γίνεται αντιληπτό ως η πολιτισμικά και ιστορικά οριζόμενη ανθρώπινη διάθεση και δραστηριότητα που προορίζεται να αναγνωρίσει τις προσωπικές ανάγκες άλλων ανθρώπων και να ανταποκριθεί σε αυτές. Όπως προκύπτει από αυτή τη διάγνωση, το care είναι μια διφυής έννοια που παραπέμπει σε δύο νοηματικά κατάστασια. Από το πρώτο απορρέει το στοιχείο του συναισθήματος: μια «ενδιάθετη κατάσταση», μια ηθική – συναισθηματική διάσταση, η προσοχή, το ενδιαφέρον για τον άλλον το οποίο αναπτύσσεται και απορρέει από ένα αίσθημα ευθύνης γι' αυτόν. Από το δεύτερο απορρέει μια υλική –επιτελεστική δραστηριότητα, μια απλή ή σύνθετη τεχνική δεξιό-

τητα (savoir-faire): το σύνολο των πρακτικών ενεργειών που πραγματοποιούνται ως υλική έκφραση των αισθημάτων ευθύνης και ενδιαφέροντος προκειμένου ο άλλος να «νιώσει καλά», να «είναι καλά».

Ωστόσο το θεωρητικό αυτό εγχείρημα –ακόμη άγνωστο για τα ελληνικά δεδομένα– δεν αρκείται στη διαπίστωση αυτής της διφυΐας, ούτε στη διερεύνηση συναφών ζητημάτων (ποιο το μέτρο του ηθικού-συναισθηματικού και ποιο το μέτρο της δουλειάς; Πώς συναρθρώνονται αυτά τα δύο;). Στο στόχαστρό του μπαίνουν προγραμματικά δύο επισημάνσεις αναφορικά με το care υπό τη διπλή του διάσταση: ενώ πρόκειται για μια εντελώς κρίσιμη και καίριας σημασίας για την κοινωνική ζωή ηθική στάση και δραστηριότητα, κατέχει εντελώς υποτιμημένη, υποβαθμισμένη και «αφανή» θέση στη δημόσια σφαίρα. Οι μείζονες θεωρητικές συμβολές που αναπτύσσονται μέσα σε αυτό το πλαίσιο, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, συναντώνται σε δύο προτάγματα: να προβληματοποιήσουν τις αιτίες υποβάθμισης και την έλλειψη αξίας και προσοχής προς το care και να στρατευτούν στην αναζήτηση τρόπων αναξιοδότησής του τόσο ως κανονιστικής αξίας όσο και ως κοινωνικά σημαντικής πρακτικής, περνώντας, όπως είναι φυσικό, από την κριτική διερώτηση και την ανάδειξη των λόγων οι οποίοι μέχρι τώρα το κρατούν στη δημόσια αφάνεια. Η θεώρηση του care γίνεται μέσα από μια ευρύτερη ηθική και πολιτική κριτική οπτική, η οποία προβάλλει ταυτόχρονα κανονιστικά αιτήματα δικαιότερης και «αλλιώτικης» κατανομής του ως υπόθεση των δημοκρατικών κοινωνιών και κοινωνικοπολιτικών αλλαγών που θα επιτρέψουν τη θετική, δημόσια αναγνώρισή του ως κρίσιμου και ζωτικής σημασίας παράγοντα για τις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες, αναγνώριση που αποτελεί εξάλλου και προϋπόθεση για τη δικαιότερη κατανομή του. Με άλλα λόγια, η πολιτική δημοκρατία δίχως την ευαίσθητη διαχείριση των ανισοτήτων ως προς το care, δίχως την ίση πρόσβαση σε αυτό, δίχως τον εκδημοκρατισμό του, είναι μια λειψή δημοκρατία.

Η οπτική αυτή αναδιατάσσει τη θεώρηση όλου του τοπίου της ανθρώπινης (εργασιακής) δραστηριότητας, αφού το πεδίο του care τέμνει τις μείζονες διακρίσεις ιδιωτικό-δημόσιο, ιδιοτέλεια (χρηματική ανταμοιβή)–ανιδιοτέλεια (συναίσθημα, αγάπη), τυπικό–άτυπο, έμμισθο–άμισθο, ιδιωτικότητα–δημοσιότητα, αλλά και ανδρικό–γυναικείο, που διαμορφώνουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κάτι είναι ή δεν είναι

εργασία, είναι ή δεν είναι (έμμισθη) υπηρεσία, κάτι είναι δημόσιο αγαθό, εμπορεύσιμο προϊόν ή, απλώς, «δουλειά αγάπης».⁶⁴

Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι πως το έλλειμμα μιας θεωρητικής επεξεργασίας του care διαπιστώνεται την ίδια εποχή που οι αναπτυσσόμενες βιομηχανικά δυτικές κοινωνίες γίνονται μάρτυρες και έρχονται αντιμέτωπες με το φαινόμενο που ονομάστηκε «κρίση ή έλλειμμα του care»,⁶⁵ δηλαδή τη στιγμή που αυτό μπαίνει ως πρόβλημα στη δημόσια ατζέντα ως έλλειψη των «παραδοσιακών» ανθρώπινων πόρων και δομών για να αναλάβουν τις «φροντίδες». Η κρίση αλλά και η αυξημένη ανάγκη του care στο εσωτερικό αυτών των κοινωνιών είναι πολυπαραγοντική: η επέκταση του προσδόκιμου ζωής, η ανάγκη του δεύτερου μισθού στο εσωτερικό του σύγχρονου δυτικού νοικοκυριού, η μαζική έξοδος των παραδοσιακά επιφορτισμένων με τη φροντίδα γυναικών στην αγορά εργασίας που μειώνει τη διαθεσιμότητά τους, η συρρίκνωση του μεγέθους των νοικοκυριών (πυρηνικά νοικοκυριά) και της διαγενεακής συγκατοίκησης, η διεκδίκηση εκ μέρους των γυναικών προσωπικής απεμπλοκής τους από το ρόλο της τροφού και του φορέα οικογενειακής φροντίδας, η αστάθεια του οικογενειακού δεσμού που καθιστά εύθραυστες τις άτυπες μορφές αλληλεγγύης, αγωγός των οποίων ήταν κάποτε η οικογένεια, είναι μερικοί από τους λόγους για τους οποίους στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες το care λιγοστεύει.

Το παρόν κείμενο προτίθεται να παρουσιάσει σε αδρές γραμμές κάποια σημεία της προβληματικής που έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο αυτού του ρεύματος τα οποία θα μπορούσαν να ενδιαφέρουν μια σημερινή συζήτηση για την εργασία και τις υπηρεσίες και κινούνται πάνω στον άξονα δύο ερωτημάτων: Γιατί το care έχει απαξιωθεί ως αντικείμενο στοχασμού από τις μεγάλες κοινωνιολογικές αφηγήσεις; Γιατί αυτή η τόσο πολύτιμη κοινωνική πρακτική «αδυνατεί» –ακόμη– να ενταχθεί στην τάξη του σημαντικού;

Εκ πρώτης όψεως η ένταξη του θεωρητικού αυτού διαβήματος σε ένα περιβάλλον «αυστηρών» οικονομικών μελετών, όπου αναμένει κανείς την αντιμετώπιση της εργασίας και των υπηρεσιών ως τυπικών, «σκληρών» και ποσοτικά μετρήσιμων, οικονομικών, ορθολογικών κατηγοριών, μπορεί να φανεί ένα αιρετικό και πάντως ανορθόδοξο διάβημα. Η οπτική του care δεν παρακάμπτει τη μη μετρήσιμη ποσοτικά ηθική και συναισθηματική διάσταση στο εργασιακό συμβάν,

δεν αγνοεί το πρόβλημα του πολύ προσωπικού και ασύμμετρου χαρακτήρα της σχέσης φροντίδας και, επομένως, δεν μπορεί να συντονιστεί με την καθιερωμένη –αν και ψευδαισθητική– συμβολαϊκού τύπου ισομορφική, εξισωτική και απρόσωπη εννόηση της εργασιακής σχέσης που ονομάζεται παροχή υπηρεσιών, ως ανώνυμης σχέσης μεταξύ δύο λειτουργιών-ρόλων (εργοδότη-εργαζόμενου).

Πρόθεση πάντως της παρέμβασης αυτής στη συζήτηση που ανοίγει ο παρών τόμος δεν είναι να υπενθυμίσει στον homo oeconomicus τον homo sentimental, όσο και αν αυτό είναι αναπόφευκτο. Συστήνοντας ένα από τα πιο ζωντανά –πριν από την οικονομική κρίση– παραδείγματα φεμινιστικής πολιτικοκοινωνικής κριτικής, επιδιώκει να αναδείξει πώς η σκέψη αυτή, εκκινώντας από πολύ συγκεκριμένα και πραγματικά ερωτήματα, ασκείται στην ικανότητα να χειραφετείται από παγιωμένες επιστημολογικές και πολιτικοηθικές διχοτομίες και οδηγείται στην προβληματοποίηση και την αναδιαπραγμάτευση μείζονων διακρίσεων –πρακτικό/συναισθηματικό, ιδιωτικό/δημόσιο, ηθικό/πολιτικό–, που βρίσκονται στη ρίζα της σύγχρονης κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Μέσω αυτού επιδιώκει επίσης να υπενθυμίσει στους σύγχρονους οικονομολόγους τις, πολλές φορές ανεπίγνωτες, ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές προκείμενες που οριοθετούν τις αντιλήψεις για την εργασία, τις υπηρεσίες και το, κάθε φορά, οικονομικά σημαντικό.⁶⁶

1. Η εσωτερική διαδρομή μιας έννοιας: από την «ψυχή» στην εργασία

Η ιδρυτική στιγμή για την ανάπτυξη της σύγχρονης οπτικής του care τοποθετείται στο χώρο της εξελικτικής ψυχολογίας τη δεκαετία του 1980 με το βιβλίο της αμερικανίδας ψυχολόγου Carol Gilligan *In a different voice. Psychological Theory and Women's Development* (1982).⁶⁷ Το εν λόγω βιβλίο αποτελεί μια φεμινιστική κριτική απάντηση στη θεωρία των σταδίων ηθικής εξέλιξης του ανθρώπου, θεμελιωμένη σε πορίσματα μιας εμπειρικής έρευνας την οποία διατύπωσε ο αμερικανός εξελικτικιστής ψυχολόγος Lawrence Kohlberg στο βιβλίο του *The Philosophy of Moral Development* (1981).⁶⁸ Η Gilligan για

πρώτη φορά εντόπισε (διέκρινε) και ονόμασε «ηθική του φροντίζειν» (ethics of care) ένα διαφορετικό παράδειγμα ηθικής (δεοντικής) σκέψης: εναλλακτικό του κυρίαρχου παραδείγματος που ήταν γνωστό ως «ηθική της δικαιοσύνης» (των δικαιωμάτων). Το βιβλίο της και η θεωρία της ηθικής του care άσκησαν τεράστια επιρροή στην ανάπτυξη του δεύτερου κύματος φεμινισμού στις ΗΠΑ, γνωστού ως «φεμινισμού της διαφοράς», μιας που η C. Gilligan χαρακτήρισε και διεκδίκησε ως «γυναικεία ηθική» την «ηθική της φροντίδας» σε αντιπαράθεση προς την «ανδρική» ηθική της δικαιοσύνης και υπ' αυτή τη λογική διεκδίκησε την αναγνώρισή της.

Η «ηθική της δικαιοσύνης», που κατά την εξελικτική θεωρία του Kohlberg βρίσκεται στην ανώτατη βαθμίδα ηθικής εξέλιξης, αντιστοιχεί στην ικανότητα επίλυσης ενός ηθικού διλήμματος κατά τρόπο απρόσωπο (ουδέτερο), αφηρημένο (αντικειμενικό), νηφάλιο (αποστασιοποιημένο), μέσα από την ανάπτυξη ενός ηθικού συλλογισμού που ανάγεται λογικοεπαγωγικά στην αφηρημένη κατηγορία ενός γενικής αποδοχής και καθολικής ισχύος μετασυμβατικού ηθικού κανόνα. Σε αυτό τον τρόπο ηθικής σκέψης της ανώτατης βαθμίδας φτάνουν οι άρρενες έφηβοι του εμπειρικού δείγματος της έρευνάς του. Αντίθετα η «ηθική του care» –που στην ηθική διαβάθμιση του Kohlberg βρίσκεται τοποθετημένη σε κατώτερο/πιο πρώιμο στάδιο ηθικής εξέλιξης, στο στάδιο της συμβατικής (κομφορμιστικής) ηθικής και στην οποία είχαν «σταματήσει» δίχως να το ξεπερνούν τα κορίτσια του εμπειρικού δείγματός του–, προτάσσει ως ηθική προτεραιότητα την ικανότητα αναγνώρισης του κάθε φορά συγκεκριμένου και προσωπικού αιτήματος-ανάγκης του άλλου και της ορθής ανταπόκρισης σε αυτό, που επιτυγχάνεται χάρη στην επικοινωνιακή δυνατότητα και κυρίως χάρη στην ανάπτυξη («προ-λογικών») αισθημάτων «ταύτισης» εντός των ανθρώπινων σχέσεων.

Οι προτεραιότητες αυτού που ονομάστηκε «ηθική της φροντίδας» –η συνδρομή προς τον άλλον, η προσοχή στις ανάγκες του, το ενδιαφέρον και η ευθύνη γι' αυτόν– συνιστούν κατά Gilligan σε ένα άλλο –και όχι κατώτερο– «γυναικείο», ηθικό υποκείμενο από το αντίστοιχο «ανδρικό», το οποίο αναγνωρίζεται στην αυτονομία και την αυτοτέλειά του και το οποίο συνάπτει σχέσεις με τα άλλα εξίσου αυτόνομα και αυτοτελή υποκείμενα, σχέσεις οι οποίες διέπονται από ένα σύστη-

μα αφηρημένων κανόνων. Το «γυναικείο» υποκείμενο υπάρχει πρωτογενώς ως μέρος ενός δικτύου ηθικών σχέσεων αλληλεξάρτησης με άλλα πρόσωπα, με τα οποία συγκροτεί ένα συνεκτικό όλον από τη διατήρηση/συγκράτηση του οποίου εξαρτάται η ζωή όλων: «αν και η ανεξαρτησία (αυτονομία) της δράσης και της κρίσης/σκέψης θεωρούνται ιδιότητες της ηθικής ενηλικότητας, οι γυναίκες κρίνουν τους εαυτούς τους και αξιολογούνται μεταξύ τους ως προς το καλό που προξενούν στους άλλους και ως προς τις φροντίδες που αναλαμβάνουν γι' αυτούς».⁶⁹

Λόγω της προσομοίωσης των σχέσεων φροντίδας προς το κορυφαίο πρότυπο, την, εκτός εργασιακής συνθήκης, σχέση μητέρας-παιδιού, η ηθική του care αρχικά προσέφερε ένα συνεκτικό σχήμα αναγνώρισης και ένα όνομα στην γυναικεία εμπειρία βοηθώντας σε αυτό που ονομάστηκε ενδυνάμωση (empowerment) της φωνής της.

Συνάντησε ωστόσο μεγάλες αντιδράσεις στους κόλπους του φεμινισμού, μιας που θεωρήθηκε πως απηχεί και επανανομιμοποιεί, στην εποχή πλέον της ισότητας των δύο φύλων, ξεχασμένα πατριαρχικά στερεότυπα: μια μορφή «έμφυτης» κλίσης που ψυχικά και γενετικά προσιδιάζει στο υποκείμενο γυναίκα, που αναπτύσσεται μέσα της με προφανή και αυτόματο τρόπο, γεγονός το οποίο νομιμοποιεί την κοινωνική ανάθεση σε αυτήν σειράς αποστολών φροντίδας: το μέγλωμα των παιδιών, περίθαλψη τρίτης ηλικίας, τη φροντίδα του συζύγου. Σαν να επρόκειτο για ένα «χάρισμα» που προνομιακά εκτυλίσσεται εντός του οικιακού χώρου και με «υπερβατικό» τρόπο επικοινωνείται και μεταβιβάζεται από γενεά σε γενεά μέσω της θηλυκής γραμμής.

Μια δεκαετία αργότερα, μια «άλλη» φωνή στο πλαίσιο αυτού του ρεύματος σκέψης, η Joan Tronto με το βιβλίο της *Moral Boundaries. A political argument for an Ethic of Care* (1993),⁷⁰ θα αναπλάσει τους όρους θεώρησης του care και τον ίδιο τον ορισμό του. Δίχως να εγκαταλείψει την αναφορά στην κανονιστική διάσταση και δίχως να αρνηθεί την πολύτιμη και αναγκαία παρουσία (αξία) της –την οποία μάλιστα θα θελήσει να εξειδικεύσει– θα υιοθετήσει μια πιο πραγματιστική προσέγγιση του care μεταθέτοντας το βάρος στην πρακτική όψη του φροντίζειν. Ταυτόχρονα θα εγκαινιάσει μια μεθοδολογική στροφή: την εστίαση στο ιστορικό και κοινωνικό συγκείμενο (πλαίσιο) μέσα στο οποίο επιτελείται το care και τις ορατές και αόρατες οριοθετήσεις του.

Πηγή του care, κατά την Tronto, δεν είναι ένα «ψυχικό», ηθικό σημείο τοποθετημένο έξω από τον κόσμο της ανθρώπινης πράξης. Η προσέγγισή του ως καθαρής και μόνον ψυχικής διάθεσης ή ηθικότητας κρύβει μια παγίδα: το εγκλωβίζει μέσα στα όρια του ιδιωτικού, σε μια θηλυκή εσωστρέφεια (η «σκοτεινή»/θηλυκή πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας) με αποτέλεσμα το περιεχόμενό του και οι ευρύτερες διεργασίες μέσα στις οποίες μαθαίνεται και ασκείται ως ηθική στάση αλλά και ως πρακτική ενέργεια να παραμένουν εκτός της δημόσιας ορατότητας. Με άλλα λόγια, κατά την Tronto, «δεν γεννιέται κανείς φορέας φροντίδας αλλά γίνεται». Το care είναι το αποτέλεσμα μιας «μη εξειδικευμένης» ωστόσο *πραγματικής* εργασίας (οικιακή εργασία, εργασία εκπαίδευσης, συνδρομής, βοήθειας, σωματικής φροντίδας μεταξύ των άλλων) και μιας σειράς *πραγματικών* εμπειριών και δραστηριοτήτων που ενεργοποιούνται στην κατεύθυνση του να δώσουν συγκεκριμένη και ικανοποιητική απάντηση στο αίτημα του άλλου, στις ανάγκες του, η οποία χρειάζεται να αποκαλυφθεί, διότι αφορά όλους μας.

Στην πραγματικότητα, κατά την Tronto, οι δραστηριότητες που συνήθως αναγνωρίζουμε ως care αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου συνόλου δραστηριοτήτων «με τις οποίες δρούμε για να οργανώσουμε τον κόσμο μας έτσι ώστε να μπορούμε να ζήσουμε σε αυτόν κατά τον δυνατόν καλύτερο τρόπο». ⁷¹ Σε αυτό τον διευρυμένο ορισμό, εντός του οποίου όλοι μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι είναι τοποθετημένος και ο δικός μας εαυτός, ότι έχουμε όλοι την εμπειρία του care, αντιστοιχίζεται μια άλλη κατανόηση της φύσης του. Το care είναι σύνθετο. Συγκροτείται από ένα συνεχές, μια σύνθετη αλληλουχία δραστηριοτήτων πέρα από το δίπολο ανάγκης – ικανότητα. Ειδικότερα, αναλύεται σε τέσσερα ισοδύναμα και ισάξια στάδια/φάσεις, στο καθένα από τα οποία αντιστοιχεί μια αντίστοιχη ηθική στάση/διάθεση. Η επιτυχία και η πληρότητα του care εξαρτώνται από τον καλό και ισόρροπο συντονισμό και από τη συνύπαρξη των τεσσάρων αυτών φάσεων.

Η πρώτη φάση (*caring about/νοιάζομαι, ενδιαφέρομαι*) διαπιστώνει/αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας ανάγκης. Η ηθική στάση που της αντιστοιχεί είναι εκείνη της προσοχής (για τον εντοπισμό της ανάγκης του άλλου). Η δεύτερη φάση (*taking care of/αναλαμβάνω την ευθύνη*) συνίσταται στον προσδιορισμό, ανάλογα με τη φύση της ταυτοποιη-

μένης από το προγενέστερο στάδιο ανάγκης, των ενδεικνυόμενων λύσεων/απαντήσεων προς αυτήν. Η ηθική κατάσταση που της αντιστοιχεί είναι εκείνη της ευθύνης. Στην τρίτη φάση (*care giving/προσφέρω φροντίδα*) ο τόνος τίθεται στη διάσταση της υλικής/πρακτικής εργασίας/εκτέλεσης φροντίδας, η οποία προϋποθέτει άμεση επαφή με το αντικείμενο της φροντίδας: είναι ο υλικός τρόπος ανάληψης της φροντίδας. Εδώ τίθεται σε πρώτη γραμμή η δεξιότητα, η πρακτική ικανότητα (*savoir-faire*) απάντησης στην ανάγκη του άλλου. Η τέταρτη φάση (*care receiving*) είναι η στιγμή της επαλήθευσης του καλού φροντίζουν, το μέτρο της επιτυχίας του. Τονίζει τη δεκτικότητα του λήπτη της φροντίδας, τη διάθεσή του να την αναγνωρίσει και αποτελεί *απαραίτητο* στοιχείο του κύκλου του φροντίζουν προκειμένου να καταλάβει ο φροντιστής ότι έδωσε *όντως* απάντηση/φροντίδα στις ανάγκες του άλλου.

Το ζήτημα είναι πως, ενώ σε αυτό το πλήρες σχήμα του «καλού» care ο καθένας μας έχει θέση στη μια ή στην άλλη φάση του ως δότης ή λήπτης φροντίδας (ως κέντρο ενός σύνθετου δικτύου σχέσεων φροντίδας), αυτό συγκαλύπτεται από τον κατακερματισμό του (τη ρήξη του συνεχούς του) σε αυτόνομες/αυτοτελείς φάσεις και την ιεραρχικοποίησή τους. Όσο η μορφή του care απομακρύνεται από την ανάληψη της ευθύνης και παίρνει τη μορφή της υλικής/πρακτικής φροντίδας, τόσο αφήνεται για τους κοινωνικά αδύναμους και εγκαταλείπεται από τους οικονομικά και κοινωνικά ισχυρούς. Η αλυσίδα του care είναι έτσι ιεραρχικά διαρθρωμένη ώστε να μεταβιβάζει κοινωνική απαξία από το ανώτερο προς τα κατώτερα επίπεδα. Αυτή η μεταφορά υποτίμησης λειτουργεί ταυτόχρονα και ως μηχανισμός απόκρυψης του γεγονότος ότι όλοι εξαρτώμαστε από το care.

Η Tronto μεταθέτει το πρωτείο του ενδιαφέροντος από την ψυχική διάθεση στην πράξη. Αποκαλύπτει την κεντρικότητα του care και φανερώνει το γεγονός ότι όλοι, και όχι μόνον οι «ευάλωτες» κατηγορίες, είμαστε λήπτες και δότες φροντίδων. Μέσα από τον ολιστικό ορισμό του, που αποσυνδέει το care από τη δυαδικότητα μητέρας-παιδιού και από τη διχοτομικότητα/ασυμμετρικότητα που απορρέει από αυτήν υποστασιοποιώντας το μονοδιάστατα σαν μια σχέση μεταξύ ενός ενεργητικού δότη και ενός παθητικού λήπτη φροντίδας, αναδεικνύει το care ως αναγκαία συνθήκη όλων («είμαστε όλοι ευεργετούμενοι

από το care», «είμαστε όλοι ευάλωτοι»)· το αποθηλυκοποιεί – δίχως αυτό να σημαίνει πως ο μέχρι τώρα παραδοσιακός δότης φροντίδας, η γυναίκα, δεν έχει τον πρώτο λόγο σε μια συζήτηση γι' αυτό ως actor (δρων πρωταγωνιστής) του care. Κυρίως όμως θέτει τις προϋποθέσεις ώστε αυτό να μπορεί να καταστεί αντικείμενο εκμάθησης, γεγονός που σημαίνει ότι το υποκείμενο του φροντίζει είναι ή, πρέπει να γίνει, ικανό να το φανερώσει και να τυποποιήσει σε γνώσεις προσπίτες σε όλους το περιεχόμενο της απασχόλησής του.

2. Το care ως εργασιακή κατάσταση: μεθοδολογικές επαναθεωρήσεις, δυσκολίες τυποποίησης

Η ανάδειξη της θέσης ότι το care δεν υπάρχει εκτός εργασίας αλλά δημιουργείται μέσω αυτής, ότι δεν υπάρχει ως φιλή ηθικότητα αλλά ως έμπρακτη ηθική πρακτική, υποβάλλει στην οπτική του care την ανάγκη ανάδειξης και αναζήτησης τρόπων ανάδειξης του φροντίζει ως εργασίας. Την οδηγεί επομένως σε ένα περιγραφικό άνοιγμα και μια αναμέτρηση με μεθόδους και αναλυτικά εργαλεία των κοινωνικών επιστημών που πραγματεύονται το εργασιακό φαινόμενο, ως κοινωνικό γεγονός.

Ωστόσο, αυτός ο νέος προσανατολισμός σε μια πιο πραγματιστική θεώρηση της υλικότητας του φροντίζει έχει δυσκολίες, στο βαθμό που τα κυρίαρχα εργαλεία και οι υπάρχουσες μέθοδοι εμπειρικής περιγραφής συνιστούν μέρος του προβλήματος, δηλαδή αποτελούν μέρος των μηχανισμών συγκάλυψης και των τεχνικών αορατοποίησης του φροντίζει. Με αυτούς τους μηχανισμούς και αυτές τις τεχνικές αναμετράται το «κοινωνιολογικό» διάβημα εντός της οπτικής του care, αναδεικνύοντας την ακαταλληλότητά τους να πραγματευτούν το φροντίζει και προτείνοντας την αντικατάστασή τους με μεθόδους και εργαλεία συμβατά προς τη φύση του ερευνώμενου αντικείμενου.

Προϋπόθεση για την είσοδο της παρατήρησης στο πεδίο του φροντίζει αποτελεί, για παράδειγμα, η υπέρβαση της διχαστικότητας –και της αδιέξοδης ταλάντευσης– στην οποία αναγκάζει από τη μια ο «καθαρός» εργαλειολογικός/επιτελεστικός ορισμός της πράξης της εργασίας με όρους μέσου-σκοπού (η εργασιακή πράξη ως έλλογη επιδίω-

ξη ενός σκοπού) και από την άλλη η «καθαρή» ψυχική και ηθική –δηλαδή άυλη– ενέργεια που εκλύεται από το συναίσθημα, δυνάμει της οποίας το care ανάγεται στην τάξη της μη εργασίας, ή της –εξίσου αόρατης από την τάξη της εργασίας– φυσικοποιημένης (και τις περισσότερες φορές θηλυκοποιημένης) απλής σωματικής κίνησης ή «αυτοματικής» συμπεριφοράς.⁷²

Η οπτική του φροντίζει δεν προσεγγίζει την εργασία ως ένα μετρήσιμο και ποσοτικοποιημένο δεδομένο, δεν την εκτιμά εφαρμόζοντας οικονομικές κατηγορίες όπως η παραγωγικότητα. Προϋποθέτει μια αλλαγή της κυρίαρχης, «τεχνοκρατικής», «δημιουργικής» –και για πολλούς «ανδροκεντρικής»– αντίληψης της εργασίας (ακριβέστερα του εργάζεσθαι) που αντιστοιχεί σε μια προμηθεϊκού τύπου λογική και την αντικατάστασή της από μια «συντηρητική» – με την κυριολεκτική (μεταπολιτική) έννοια του όρου, ως εργασία διατήρησης, συντήρησης, αποκατάστασης του ήδη υπάρχοντος.

Στον κόσμο του φροντίζει η τρέχουσα αντικειμενική, εργονομική έννοια της εργασίας αποσταθεροποιείται ως περιοριστική και αδύναμη. Μια αλλιώςτικη, πιο περιεκτική κατά το περιεχόμενό της έννοια εργασίας χρειάζεται να αντιστοιχηθεί μαζί του, μια *ψυχοδυναμική έννοια*,⁷³ που έχει τη δυνατότητα να συνυπολογίσει και τις υποκειμενικές, ψυχικές διεργασίες και τα ηθικά διλήμματα που κινητοποιούνται στους εργάτες της φροντίδας, μη αποσυνδεδεμένα από τις υλικές επιτελέσεις κατά την παραγωγή του φροντίζει. Με λίγα λόγια, αναζητά μια μέθοδο που θα προσεγγίζει το care ως περιγραφικό και ταυτόχρονα ως κανονιστικό φαινόμενο.

Υπό αυτό το πρίσμα η σχέση εργαζόμενου υποκειμένου και προϊόντος (περιεχομένου) εργασίας δεν γίνεται αντιληπτή με όρους εξωτερικότητας, ως μια σχέση υποκειμένου – αντικείμενου, αλλά ως μια διαδικασία κατά την οποία το υποκείμενο της εργασίας (οι ψυχολογικές του δεξιότητες και η ιδιότητά του ως ηθικού προσώπου) και το περιεχόμενο της εργασίας του συγκροτούνται και εξελίσσονται αμοιβαία. Ο φορέας του φροντίζει συγκροτείται από και μέσω της εργασίας του και το αντίστροφο: Το ίδιο το φροντίζει αναπτύσσεται διαμορφώνοντας το υποκείμενο της φροντίδας, την προσωπικότητά του και την «έμφυλη» ταυτότητα που του αντιστοιχεί, αν προσυπογράψουμε τη θέση που θέλει την εργασία και όχι (τόσο) τη σεξουαλικότητα να συγκροτεί τον σκληρό

πυρήνα ανθρώπινου διαχωρισμού σε δύο κοινωνικά φύλα. Η διερεύνηση, λοιπόν, του φροντίζειν ως εργασίας, υπό αυτό το πρίσμα, επικεντρώνεται στην ανάλυση των διαδικασιών υποκειμενικοποίησης που κινητοποιούνται από την εργασία του φορέα της φροντίδας.

Όστόσο, πέρα από τις εννοιολογικές τροποποιήσεις που είναι αναγκαίες προκειμένου να σηκωθεί το πέπλο αδιαφάνειας το οποίο καλύπτει το φροντίζειν, η θετικοποίηση της εμπειρίας της φροντίδας προσκρούει και σε ένα άλλο σύνολο προβλημάτων, που αυτή τη φορά γεννά η ίδια η φύση του αντικειμένου: τις «εγγενείς σιωπές» του, τους εσωτερικευμένους μηχανισμούς συγκάλυψης.⁷⁴

Η αποτελεσματικότητα της δραστηριότητας του «να βάζει κανείς καθημερινά τον προσωπικό κόσμο του άλλου στη θέση του» και να επαναφέρει καθημερινά την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τη συνθήκη της ζωής στα άτομα με ανάγκη (σωματική καθαριότητα, υγιεινή του προσωπικού χώρου, ένδυση, καλλωπισμός, αλλά και τέλεση των πολύ απαραίτητων λειτουργιών για την επιβίωση) είναι ευθέως συναρτημένη με την κοινωνική αορατοποίησή της. Όχι μόνον επειδή κάποιες από τις εργασίες αυτές είναι κοινωνικά και πολιτισμικά αρνητικά στιγματισμένες και επομένως ηθελημένα κρυμμένες (ακάθαρτες, μολυσματικές, στο όριο του πολιτισμένου),⁷⁵ αλλά και διότι αυτές δεν είναι απτές με τον τρόπο που είναι απτό ένα αντικείμενο/προϊόν του ανθρώπινου μόχθου, δεν παράγουν αποτέλεσμα έξω από τον ανθρώπινο εαυτό και τη σωματικότητά του, δεν διατηρούνται στο χρόνο. Η προσπάθεια που καταβάλλει κάποιος προκειμένου να αναγνωρίζει σε αυτές τις ανάγκες του άλλου και να ανταποκρίνεται σβήνει τα ίδια της τα ίχνη, εξαφανίζεται ως προσπάθεια ή ως εργασία, καταλήγοντας να θεωρείται ρουτίνα, κάτι μπανάλ και αυτονόητο. Από αυτό εξαρτάται η επιτυχία της. Είναι διακριτική –«κρυμμένη»– και προκαταβολική: υπάρχει πριν να ζητηθεί ως τέτοια (ανεπαίσθητη για τον ωφελούμενο από αυτήν), δεν επιδιώκει την αναγνώριση. Γίνεται ορατή κυρίως ως έλλειψη και κατά την έλλειψή της (όποτε απουσιάζει). Το care, όπως λέει η Tronto, έχει κάτι το τραγικό: δεν είναι ποτέ αρκετό, δεν έχει αντικειμενικό μέτρο.

Η αορατότητα αυτή το καθιστά έναν τρόπο να «είναι κανείς μέσα στον κόσμο», μια «δεύτερη φύση»: συντελεί στην υπαγωγή του care όχι στην τάξη του ποιείν αλλά στην τάξη του είναι (συγχέεται με το είναι

κάποιου, με ένα προσωπικό χάρισμα), προσλαμβάνεται ως μια προσωπική, φυσική ιδιότητα/αρετή (το συντρέχειν, το συμπάσχειν).

Μια δεύτερη δυσκολία, μια δεύτερη συνθήκη «σιωπής», απορρέει από τον διαπροσωπικό και αδιαμεσολάβητο χαρακτήρα της σχέσης φροντίδας και την εμπλοκή της ψυχολογικής συνθήκης –των αισθημάτων που αναπτύσσονται– στην παροχή και στη λήψη της φροντίδας. Έτσι λοιπόν το φροντίζειν αναγνωρίζεται «κρυμμένο» σε (ετερόνομες) αισθητικού και ηθικού τύπου αξιολογήσεις: «κάνει ωραία τη δουλειά της», «είναι καλή στη δουλειά της».⁷⁶ Για το μέγεθος care δεν υπάρχει η δυνατότητα αναγωγής σε ένα εξωτερικό προς τη διαπροσωπική σχέση δικό του σημείο αναγνώρισης. Προσλαμβάνεται από τον επωφελούμενο ως ένα «δώρο», ένα επιπλέον κομμάτι που προστίθεται «χαριστικά» στις συνήθεις παροχές, ως κάτι που εκπορεύεται από καρδιάς, «επειδή είναι αξιαγάπητος» και όχι ως μια πρακτική γνώση (savoir faire) που κατακτάται και εμπλουτίζεται με την εμπειρία. Αποδίδεται από το δότη ως συμπάθεια/αγάπη προς το λήπτη, μέσω της οποίας τείνει να αιτιολογεί τη συνήθως απεχθή εργασία του, προκειμένου αυτή να του γίνει υποφερτή – «το κάνω επειδή τον αγαπώ σαν παιδί μου, σαν τη μάνα μου».⁷⁷

Το σπάσιμο αυτών των σιωπών απαιτεί ιδιαίτερες τεχνικές αναγνώρισης, άλλες μεθόδους ανάγνωσης και άλλα σημεία εστίασης, τα οποία επιβάλλονται από την ίδια τη «φύση» του care, την εγγενή απροσδιοριστία του και την περιπτωσιακότητά του.

Κατ' αρχήν το care δεν υπάρχει έξω από ένα διαλογικό πλαίσιο. Όπως προκύπτει και από το αναλυτικό σχήμα της Tronto, η πρωταρχική αναγνώριση του care περνά μέσα από το διάλογο. Το φροντίζειν ως εργασία και ως ευαισθησία ξεκινά από το ατομικό αλλά διαμορφώνεται συλλογικά. Η αξία και η ανάγκη της συλλογικότητας είναι αναγκαίες προκειμένου να διαμορφωθούν κανονιστικές συγκλίσεις βάσει των οποίων το care μπορεί να αναγνωριστεί ως καλή φροντίδα. Με αυτό τον τρόπο οι απρόσωπες εντολές και οδηγίες καθίστανται αντικείμενο συνεχούς αναδιαπραγμάτευσης και μερικού επανακαθορισμού από τους δότες του care, προκειμένου να μορφοποιηθεί κάθε φορά μια ιδέα καλής φροντίδας. Το care είναι αντικείμενο συνεχούς επαναδιαπραγμάτευσης, διότι δεν μπορεί να συμφωνηθεί καθολικά και εκ των προτέρων η ποιότητά του. Πολύ συχνά μάλιστα, η ποιότη-

τα και η αποτελεσματικότητά του αμφισβητούνται και εκ των υστέρων. Είναι πάντα ανοιχτό στην κριτική (εξού και η σημασία του διαλογικού πλαισίου) και γι' αυτό είναι επισφαλές και δύσκολο ποσοτικοποίησιμο. Ο διάλογος συνεπώς είναι αναγκαίος για δύο λόγους: Πρώτον, γι' αυτήν καθαυτή την αναγνώρισή του. Δεν αρκεί μια απλή επιτελεστική λειτουργία της γλώσσας όπως εκφράζεται από το φορέα του care: «εγώ σε φροντίζω». Απαιτείται μια αναγνώριση διαλεκτική που περιλαμβάνει τόσο το φορέα και το δέκτη αλλά και κάποιον εξωτερικό παρατηρητή: «αυτή η κυρία φροντίζει καλά την άρρωστη μητέρα μου». Δεύτερον, για την κατάκτηση μιας καλής ποιότητας care. Μέσα από τη διαλεκτική κριτική το care βελτιώνεται συνεχώς.

Δυνατότητα πρόσβασης στη γνώση του care υπάρχει μέσω της συνεχώς εξελισσόμενης εμπειρίας του υποκειμένου της φροντίδας. Το να δώσει κανείς γνωστική αξία σε αυτή την εμπειρία, κάτι που αυτόματα συνεπάγεται μια αναβάθμιση του λόγου του φορέα της και του τρόπου με τον οποίο αυτός εκφράζεται, καθώς και της δημόσιας παρουσίας του, σημαίνει πως την παίρνει στα σοβαρά ως αφηγούμενο γεγονός. Στο περιβάλλον του care η αφήγηση δεν αποτυπώνει απλώς αναπαραστάσεις και προσλήψεις, αλλά αποκτά το status αυθεντικής πηγής γνώσης του, τόσο για έναν εξωτερικό παρατηρητή όσο και για τον ίδιον το δότη φροντίδας. Εδώ αποτυπώνεται η πραγματικότητά του. Εδώ γίνεται αισθητό και προφανές. Το care είναι προσβάσιμο μέσω της αφήγησης των εργατών του η οποία μπλέκει την περιγραφή με την αξιολόγηση, υπό την έννοια ότι εκείνο που είναι σημαντικό, εκείνο που μετρά, είναι εκείνο που αξίζει να το αφηγηθεί κανείς ως πραγματικό. Η συνειδητοποίηση του care από τους ίδιους τους εργάτες του δεν γίνεται με την αναγωγή και την εφαρμογή μιας αφηρημένης δεοντικής συνταγής, ενός κανόνα ή μιας αφηρημένης ιδέας, αλλά στην εκτύλιξη μιας αφήγησης, δηλαδή μιας εντός πλαισίου περιγραφής που λαμβάνει υπόψη και την οπτική γωνία του αποδέκτη του care. Η διαρκής αναπλαισίωση του φορέα της φροντίδας αλλά και η ικανότητά του να αλλάζει οπτικές γωνίες και να μπαίνει στην οπτική γωνία του άλλου, δηλαδή στις κάθε φορά προσωπικές του ανάγκες, είναι οι κατεξοχήν ηθικές αρετές στις οποίες ασκείται ο φορέας της φροντίδας.⁷⁸ Η πιο συχνή κριτική που γίνεται στο «κακό» care σπάνια ανατρέχει σε αντικειμενικά ποιοτικά κριτήρια ή σε γενικής παραδοχής κανόνες. Τις πε-

ρισσότερες φορές που το care θεωρείται μη ικανοποιητικό γίνεται σε αναφορά προς τις προσωπικές ανάγκες του εκάστοτε δέκτη.

Αυτή η κρυμμένη μέσα στην αφήγηση του care κανονιστικότητα πρέπει να ληφθεί υπόψη στην οργάνωση της εργασίας και των υπηρεσιών φροντίδας που έχουν μέλημα ένα «καλό» care και όπου οι εμπειρίες και οι αφηγήσεις της ομάδας των πρακτικών εργατριών συνήθως παραβλέπονται ή μειοδοτούνται χάρη των ιεραρχικά ανώτερων ομάδων, ως κομμάτι εργασίας φροντίδας που δεν «σκέπτεται» αλλά απλώς «επιτελεί» – δεν συμμετέχουν, για παράδειγμα, σε ομάδες διαβούλευσης όταν πρόκειται για σοβαρά ζητήματα που αφορούν τους τομείς στους οποίους απασχολούνται.

Παραμένει ένα ερώτημα, το οποίο συναντούν πολλοί εξωτερικοί παρατηρητές του πεδίου και το οποίο εδώ δεν μπορούμε να θίξουμε παρά υπό τη μορφή μιας υπόθεσης. Γιατί αυτό το «ευτελές» αντικείμενο εργασίας αποκτά μια τόσο μεγάλη αξία για τι(ου)ς εργά(ρι)ες του; Ποια είναι η πηγή της «υπερηφάνειας» του care; Γιατί ένα ευρύτερα απαξιωμένο, περιθωριοποιημένο, χαμηλής χρηματικής αξίας έργο είναι τόσο σημαντικό για όσους ασχολούνται με αυτό; Είναι ζήτημα ψευδούς συνείδησης; Είναι ζήτημα μιας αναπόφευκτης συναισθηματικής εξιδανίκευσης του αδύναμου να κάνει κάτι άλλο; Ή μήπως οι εργάτριες του φροντίζουν, κατά την ενάσκηση του care, ασκούνται, «μπαίνουν» σε μια «αλήθεια» για την αξία του, αόρατη για τους ευεργετούμενους από αυτό; Τη δεύτερη εκδοχή υποστηρίζει η Tronto θεωρώντας πως το υποκείμενο του φροντίζουν βλέπει τον κόσμο από ένα άλλο σημείο, έχει αναπτύξει μια δική του κοσμοαντίληψη, μέσα από το care, που του παρέχει τη δυνατότητα να θεωρεί ότι σε αυτό που κάνει αντανακλάται και επιβεβαιώνεται μια απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη αξία, η ίδια η ζωή, στην πιο αυθεντική της εκδοχή,⁷⁹ την οποία αυτός/ή κάθε μέρα σηκώνει στα χέρια του/της.

3. Η δυστοπία του φροντίζουν

Πλήθος εμπειρικών ερευνών που εξετάζουν τις δραστηριότητες φροντίδας ως ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο πιστοποιούν τη θέση της Tronto πως η αορατοποίηση του care οφείλεται σε μεγάλο βαθμό

στην κοινωνικοπολιτική αορατοποίηση των εργατών του.⁸⁰ Ο τόπος των φροντίδων υπήρξε ιστορικά και παραμένει ένας τόπος πολιτικής αορατότητας και περιθωριακότητας, αποτέλεσμα πολύμορφων σχέσεων κυριαρχίας μεταξύ του δότη και του λήπτη φροντίδας. Υπάρχει μια κυκλική/αιτιακή σχέση μεταξύ της πολιτικοκοινωνικής απαξίωσης των πρακτικών της φροντίδας και του «καταναγκασμού» που ασκείται από τους λήπτες της φροντίδας προς στα άτομα που τις παρέχουν. Όπως μάλιστα εύστοχα το διατυπώνει η Tronto με την έκφραση «ο φαύλος κύκλος του φροντίζουν»,⁸¹ οι υλικές δραστηριότητες της φροντίδας διέπονται από ένα καθεστώς διπλής περιθωριοποίησης: από τη μια πλευρά περιθωριοποιούν αυτούς που τις επιτελούν, από την άλλη το γεγονός ότι οι περιθωριοποιημένοι, ως εργαζόμενοι, ταυτίζονται με τον υλικό χώρο των φροντίδων επιτείνει την κοινωνική υποτίμηση/τρωτότητά τους. Με λίγα λόγια, την πραγματικότητα του care την ορίζει ο κυρίαρχος.

Ιστορικά, πηγή του care υπήρξαν άτομα, μη πολιτικά υποκείμενα, εξαρτημένα σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο από ένα πολιτικό υποκείμενο,⁸² απέναντι στο οποίο είχαν ως «καθήκον» τη φροντίδα του: δούλοι, γυναίκες, αποικιοκρατούμενα υποκείμενα, μετανάστες.⁸³ Μεταφερόμενη στο χώρο του πραγματικού η ιστορία της φροντίδας αναδεικνύει σταθερά το γεγονός ότι το care (στην ψυχική και υλική συνιστώσα του) ασκείται μέσα σε ένα πλέγμα (ιστορικών) μορφών καταναγκασμού και πολιτικοοικονομικών εξαρτήσεων, ή είναι αποτέλεσμα διαπαιδαγώγησης στην υποταγή και την εξάρτηση και όχι μόνον ή (και) τόσο αποτέλεσμα αυθεντικά αυτόβουλης επιλογής. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως ρόλο καταναγκαστικής συνθήκης σήμερα διαδραματίζουν οι δεδομένοι συσχετισμοί στην αγορά εργασίας, που συνδέουν τις προσφερόμενες θέσεις φροντίδας με λογής διακρίσεις (έμφυλες, φυλετικές, κοινωνικές).

Ωστόσο η εγγραφή έμφυλων, φυλετικών και κοινωνικών διακρίσεων στο χώρο του care⁸⁴ δεν είναι μόνον παράγωγο μιας παθητικής αντανάκλασης ευρύτερων και εξωτερικών προς αυτό κοινωνικών ανισοτήτων, δεν είναι δηλαδή μόνο το γεγονός ότι οι δραστηριότητες της φροντίδας ήταν τοποθετημένες κάποτε στον άνισα καταμερισμένο, με όρους φύλου, χώρο της οικιακής αναπαραγωγής ή σήμερα στη διαπερνώμενη από διάφορες διακρίσεις αγορά εργασίας, που συντε-

λούν ώστε ο χώρος των φροντίδων να είναι άλλος ένας χώρος αποτύπωσης κοινωνικών διακρίσεων. Το πεδίο του care, τουλάχιστον στη δυτική ιστορική συγκρότησή του, είναι και ένας εσωτερικός τόπος ενεργητικής, δυναμικής και πρωτογενούς παραγωγής θέσεων ανισότητας και διακρίσεων έμφυλου, φυλετικού ή και ταξικού τύπου.

Απαιτείται λοιπόν μια πιο σύνθετη και αυτοτελής ανάλυση των εξουσιαστικών σχέσεων εντός του πεδίου του care που θα συνυπολογίσει, πέρα από τις ευρύτερες ανισότητες, την πυραμιδωτή εσωτερική ιεράρχησή του –σύμφωνα με το αναλυτικό σχήμα της Tronto– αλλά και τη σημασία του προγενέστερου πλαισίου, την προγενέστερη εμπειρία για την κατανόηση των ανισοτήτων που διαπερνούν την παροντική μορφή του, δηλαδή το υπόβαθρο πάνω στο οποίο δομούνται σημερινές κατανοήσεις και διευθετήσεις του care.

Παραδειγματική προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε η έρευνα της Evelyn Nakano Glenn για τον φυλετικό καταμερισμό της εργασίας του care στην αμερικανική κοινωνία μέσα από μια ιστορική προοπτική.⁸⁵ Η Glenn επιχείρησε να αναλύσει τις μορφές ιεραρχίας μεταξύ λευκών και έγχρωμων γυναικών στο πεδίο της εργασίας του care μέσα από την επεξεργασία ενός ευρύτερου (integral) μοντέλου κυριαρχίας, που θα ήταν ικανό να πραγματευτεί τη φυλή και το φύλο όχι ως διακριτές μορφές κυριαρχίας που θα επικάθονταν η μια πάνω στην άλλη αλλά ως αλληλοεπικαλυπτόμενες διαστάσεις μιας ενιαίας κυριαρχίας, κεντρικό χαρακτηριστικό της οποίας είναι η κλίση της σε πλείονες άξονες.⁸⁶ Την ενδιέφερε κυρίως ο τρόπος με τον οποίο οι λευκές γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, δίχως να ανατρέψουν ευθέως την έμφυλη διάκριση της εργασίας, απαλλάχθηκαν από τις απαξιωτικές όψεις της εργασίας του care αναθέτοντάς τες στις πιο καταπιεσμένες ομάδες γυναικών (μετανάστριες, αφροαμερικανές, λατίνο). Αυτή η μεταφορά απαξίας τους επέτρεψε να επιλύσουν τις αντιφάσεις ενός κώδικα θηλυκότητας που επέβαλλε εκλεπτισμένους και ραφιναρισμένους τρόπους για την εντός του οίκου γυναίκα ενώ ταυτόχρονα της είχε αναθέσει τις βαριές δουλειές του νοικοκυριού.

Η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών, γεγονός που συμπίπτει με την ανάδυση του προνοιακού κράτους κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, η απο-οικογενειοποίηση και η ολοένα και εντονότερη επαγγελματοποίηση (αγοραιοποίηση) των δραστηριοτήτων φρο-

ντίδας έγιναν αφορμή για μια σταθερή αύξηση του ποσοστού επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών σε τομείς όπως η υγεία, η εκπαίδευση, ο επισιτισμός. Ωστόσο, η εργασιακή συνθήκη στον τριτογενή «θηλυκό» τομέα, η κατανομή των θέσεων απασχόλησης μέσα σε αυτές τις υπηρεσίες είναι αντανάκλαση της κατανομής των δραστηριοτήτων φροντίδας μέσα στον οικιακό χώρο και αναπαράγει προηγούμενες μορφές οικιακής ιεράρχησης/συσχέτισης· σαν να εξάγονται αναδιπλασιασμένοι στον επαγγελματικό χώρο τύποι φυλετικής/ρατσιστικής ιεραρχίας που είχαν δημιουργηθεί εντός του πεδίου της οικιακής εργασίας. Οι πιο βαριές και υποτιμημένες (ευτελείς) πλευρές του φροντίζουν, ως θέσεις εργασίας πλέον, προορίζονται για γυναίκες μειονοτικών ομάδων και μετανάστριες, ενώ οι στελεχιακές θέσεις ή οι θέσεις που απαιτούν προσωπική επαφή με χρήστες/λήπτες υπηρεσιών φροντίδας προορίζονται για τις λευκές γυναίκες των μεσαίων στρώματων.

Η πολιτική χειρονομία, ιδρυτική της δυτικής νεωτερικότητας, του 19ου αι. της αυστηρής διάκρισης σε δημόσιο και ιδιωτικό κατέταξε τις δραστηριότητες του care, ως εργασία, στον πολιτικά «αόρατο», ιδιωτικό χώρο, πλέκοντας γύρω από αυτές την ιδεολογία της μυχιότητας (του συναισθήματος), της συγγενειακότητας/οικιακότητας (αμεσότητας) και της θηλυκότητας και αναθέτοντάς την, σε αντίστιξη προς τη συνδεδεμένη με τον εξωοικιακό χώρο πολιτικά σημαντική ανδρική εργασία, ως φυσικό και ηθικό προορισμό στα πρόσωπα που ήταν αλληλένδετα με τον οικιακό χώρο —«η γυνή έχει τη διεύθυνση του οίκου», για να θυμηθούμε και την κορυφαία διατύπωση του άρ. 1389 του προγενέστερου Ελληνικού Αστικού Κώδικα—, ή στις χαμηλότερες και πολιτικά ασήμαντες κατηγορίες (τους φτωχούς) της κοινωνικής κλίμακας. Η συνέπεια αυτής της «πολιτικής» κίνησης του εγκλεισμού του care στο ιδιωτικό, στον «οίκο» και στις συναρτημένες με αυτόν ιδεολογίες/στερεότυπα είναι ότι κληροδότησε για το μέλλον ένα μοντέλο για το care, προσδίδοντας σε αυτό ταυτοτικά/«ουσιοκρατικά» χαρακτηριστικά και ιδιότητες που επιμένουν να διατηρούνται, ανεξάρτητα από τον οποιονδήποτε έως τώρα σύγχρονο αναπροσδιορισμό της τομής ιδιωτικό-δημόσιο, ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε μεταφορά του care στο χώρο της αγοράς μέσω της εμπορευματοποίησης/επαγγελματοποίησης υπηρεσιών φροντίδας ή της εγκατάστασής του στο χώρο της δημόσιας πολιτικής μέσω των υπηρεσιών του προνοια-

κού κράτους. Παρ' όλη τη μετακίνησή του, ουσιαστικά το care δεν έχει απεγκλωβιστεί μέχρι στιγμής από τη συνθήκη της ιδιωτικότητας και παρότι ξέφυγε από τη δομή του οίκου δεν έχει αποστασιοποιηθεί από τα χαρακτηριστικά που αυτός του είχε προσδώσει.⁸⁷

Οι ευρύτεροι μετασχηματισμοί της πολιτικής και της κοινωνικής σφαίρας που σημάδεψαν τον 20ό αι., η απόκτηση οικονομικής και πολιτικής ανεξαρτησίας των παραδοσιακών φορέων φροντίδας, των μεταναστών και των γυναικών, η βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου, η μαζική έξοδος τους στην αγορά έμμισθης εργασίας στο πλαίσιο των δυτικών δημοκρατιών και η επαγγελματοποίηση της οικιακής εργασίας δεν συνοδεύτηκαν από μια διαφορετική οργάνωση (μετασχηματισμό) του care, δεν επέτρεψαν τη ρήξη του φαύλου κύκλου υποτίμησής του. Θαρρείς και η πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία των παραδοσιακών φορέων φροντίδας και η εμφάνισή τους στο δημόσιο προσκήνιο είχαν ως *sine qua* όρο την «απώθηση» εκ μέρους τους του προβλήματός του care, τη μη μετακίνηση ως προς το care της διάκρισης δημόσιο — ιδιωτικό.

Οι δραστηριότητες του care ξέφυγαν από τη σφαίρα του οικιακού χώρου, αυτή όμως η απο-οικογενειοποίηση που συμβαδίζει με την επαγγελματοποίηση και την τυποποίηση ενός ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού δραστηριοτήτων φροντίδας δεν ανέτρεψε την άνιση κατανομή τους με βάση τις προ-πολιτικές (ιδιωτικές) οριοθετήσεις των διακρίσεων κοινωνικό φύλο, φυλή, κοινωνική τάξη. Το care μπήκε και παραμένει στον τριτογενή τομέα εργασίας θηλυκοποιημένο, ανειδίκευτο, για τους φτωχούς και τους πολιτικά αποκλεισμένους.

Γι' αυτό και η οπτική του care παρατηρεί από κάποια απόσταση τη διαμάχη για το κατά πόσο το πέρασμά του από τον οίκο στον κόσμο μέσω της αγοραιοποίησης (έμμισθη εργασία/χρηματική ανταμοιβή), της επαγγελματοποίησης/τυποποίησης (εργατώρες, «μισθός της νοικοκυράς»), της συμβατοποίησης (εκνομίκευσης) των σχέσεων φροντίδας, ή με την ανάληψη από το κράτος των «υπηρεσιών φροντίδας», αποτελούν θετικούς παράγοντες κοινωνικής αναγνώρισης των εργατών της φροντίδας και του ίδιου του care ή, αντίθετα, μια αρνητική εξέλιξη —«εμπορευματοποίηση/γραφειοκρατικοποίηση της φροντίδας»— ελάχιστα συμβατή με τις συναισθηματικές και ηθικές διαστάσεις και τον ιδιοκρατικό και αυστηρά προσωπικό χαρακτήρα της σχέσης φροντίδας.

Όχι γιατί δεν συμμερίζεται κάπως την ένσταση περί μη αναγωγιμότητας της σχέσης του care στις απρόσωπες και τυπικές κατηγορίες της επαγγελματισμού, γνωρίζοντας όμως παράλληλα πως η επιμονή στην ένσταση αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως επιχείρημα υπέρ της παραμονής των γυναικών στα του οίκου και επομένως στη διαίωση έμφυλων διακρίσεων.

Ούτε και γιατί δεν θεωρεί πως ο εκχρηματισμός και η νομική προστασία που απορρέει από την συμβατοποίηση της σχέσης φροντίδας δεν δίνουν κάποια θετική εργασιακή ταυτότητα και αξιοπρέπεια στους εργάτες της, δεν τους σπλίζουν με κάποιο νομικό πλαίσιο προστασίας και κάποιας μορφής δημόσιο έλεγχο απέναντι σε πρακτικές εκμετάλλευσης, που ανθούν, όσο ο χώρος του care δεν βγαίνει από το καθεστώς της άτυπης «μαύρης» εργασίας, από το καθεστώς της παραοικονομίας, σε εκείνο της νομιμότητας.

Επιμένει ωστόσο πως οι διευθετήσεις αυτές δεν αρκούν για τη θεραπεία και τον αποχαρακτηρισμό του χώρου του care ως θεάτρου προ-πολιτικών (προ-δημοκρατικών) μορφών έμφυλης και φυλετικής κυριαρχίας και ανισότητας. Δεν αρκούν για τον εκδημοκρατισμό του, δηλαδή για την έμφυλη και φυλετική ουδετεροποίησή του. Ούτε και για τη ρήξη του –προπολιτικού/ιδιωτικού– «φαύλου κύκλου» μεταφοράς απαξίας και απομείωσης στη θέση των υλικών δραστηριοτήτων της φροντίδας και στους εργάτες της. Και είναι αυτή η αποδυνάμωση (η διπλή τρωτότητα κατά τη διατύπωση της Tronto) των εργατών του που συντελεί ώστε ο επαγγελματικός χώρος των φροντίδων να είναι ο προνομιακός χώρος δράσης κυκλωμάτων εκμετάλλευσης, η επαγγελματική γκρίζα ζώνη παραγωγής επισφάλειας, ελαστικής απασχόλησης, η δεξαμενή της μαύρης εργασίας, της χαμηλής ειδίκευσης, της ευέλικτης προσαρμογής, η δυναμική της οποίας μπορεί να «επιμολύνει» και άλλα εργασιακά πεδία.

Στην περίπτωση της απο-οικογενειοποίησης των πρακτικών φροντίδας μέσω της δημοσιοποίησής τους και της συλλογικής ανάληψής τους από το κράτος πρόνοιας, στη δυτική συγκρότησή του, θα πρέπει να δούμε κατά πόσο η φυσιογνωμία των θεσμών που τις ανέλαβαν (σχολείο, νοσοκομείο κ.λπ.), θεσμοί πειθαρχικού, ολιστικού, κλειστού τύπου, δεν αναπτύχθηκε κατά το πρότυπο και παγιώνοντας κάποιες από τις παραδοσιακές όψεις των έμφυλων ρόλων πατριαρχικής

έμπνευσης. Το δεδομένο αυτό δεν αποτυπώθηκε μόνο στη μορφή του familialisme de l'État (οικογενειοποίηση του κράτους),⁸⁸ αλλά και στη θηλυκοποίηση των υπηρεσιών φροντίδας. Το γεγονός ότι οι δημόσιες υπηρεσίες φροντίδας παραμένουν γυναικεία υπόθεση δεν αποτελεί μια πατριαρχική αρχαϊκότητα, αλλά ενεργητική (επαν)εγγραφή έμφυλων ρόλων στο πρόγραμμα της οργάνωσης των θεσμών του μοντέρνου δικαίου.⁸⁹

Μέσα από θεωρητικές διαδρομές για τις οποίες δεν μπορεί να γίνει λόγος εδώ, η οπτική του care καλεί τις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες σε μια επανεπεξεργασία του πολιτικού, ώστε να «δημιουργηθεί πολιτικός/δημοκρατικός χώρος για το care». Για τη δική της λογική η ριζική θεραπεία των ανισοτήτων του είναι πρωτίστως ζήτημα ανανοηματοδότησης της πολιτικότητας. Το άνοιγμα του αυτόνομου και αφηρημένου πολιτικού υποκειμένου των δικαιωμάτων στο ενσώματο πολιτικό υποκείμενο των αναγκών και επομένως στο υποκείμενο που δίνει και παίρνει care, η τοποθέτηση του care στην καρδιά των δημοκρατικών αξιών της σύγχρονης κοινωνίας, η αναξιοδότηση του τρόπου με τον οποίο ο εργάτης της φροντίδας γνωρίζει τον κόσμο, ένα δημόσιο βήμα για τη φωνή του, αιτήματα πίσω από τα οποία στρατεύεται, διαγράφουν προς το παρόν έναν ορίζοντα προβληματισμού για μια άλλη πολιτική κοινωνία, μια άλλη κατανόηση του πολιτικού. Από αυτόν τον ευρύχωρο ορίζοντα έρχεται και η φωνή του ποιητή:

Θέλω να γράψω ένα ποίημα
για τα κρυμμένα αστέρια της καθημερινότητας
την εξυπνάδα, την καλοσύνη, την ευθυμία
που σιωπηλές και ανειδίκευτες
μας βοηθάνε να ζήσουμε.
Οι κυρίες επιστήμες, γνώσεις, αρετές
κάθονται στο σαλόνι
για τους διαβασμένους και καλοντυμένους
που έρχονται να τις συμβουλευτούν.
Όμως η ζωή ποντικίνα αλαφιασμένη

τρέχει από το μνήμα στην κουζίνα
απ' την κουζίνα στο μνήμα.

Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ

Στον Ουρανό του τίποτα με ελάχιστα (2005)

Σημειώσεις

62. Ο σημασιολογικός πλούτος της αγγλικής λέξης «care» –ουδετεροποιημένο απαρέμφατο– επιτρέπει στον ομώνυμο όρο να ορίσει με περιεκτικό τρόπο το φροντίζειν τόσο ως ηθική/ψυχολογική διάθεση όσο και ως πραγματική υλική φροντίδα. Υπό την έννοια αυτή περιλαμβάνει όλα όσα σηματοδοτούνται από ένα πλήθος λέξεων της ελληνικής γλώσσας: φροντίδα, έγνοια, μέριμνα, επιμέλεια, ευθύνη, κηδεμόνευση, αρμοδιότητα κ.λπ. Με αυτή την πολυσημία χρησιμοποιείται ως όρος, εναλλακτικά προς το φροντίζειν, στο παρόν κείμενο, καθώς έχει πλέον καθιερωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία.

63. Από την τεράστια βιβλιογραφία και εκτός από τους επιμέρους τίτλους που εντοπίζονται στις υπόλοιπες σημειώσεις του παρόντος βλ. N. Noddings, *Caring. A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, Berkeley: University of California Press, 1984· V. Held, *Justice and Care. Essential readings in Feminist Ethics*, Boulder: Westview Press, 1995· E.F. Kittay και E.K. Feder, *The subject of Care. Feminist Perspectives on Dependency*, Lanham, Rowman and Littlefield Publishers, 2002.

64. Σύμφωνα με τη διατύπωση της Eva Feder Kittay στο *Love's Labor. Essays on Women, Equality and Dependency*, New York: Routledge, 1998

65. Για την έννοια «κρίση του care» βλ. P. Paperman, «Les gens vulnerables n' ont rien d' exceptionnel» στο P. Paperman και S. Laugier (επιμ.), *Le souci des autres. Ethique et Politique du Care*, Paris: Editions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2005, σσ. 281-298 και C. Martin: «Qu' est-ce que le social care ? Une revue des questions», *Revue française de socio- économie*, 2, 2008, σ. 38.

66. S. Haber, «Éthique du care et problématique féministe dans la discussion américaine actuelle», στο P. Paperman και S. Laugier (επιμ.), *Le souci des autres* ό.π., σσ. 155-175.

67. C. Gilligan, *In a different voice. Psychological Theory and Women's Development*, USA: Harvard University Press, 1982.

68. L. Kohlberg, *Essays on Moral Development*, τ. 1: *The Philosophy of Moral Development*, San Francisco: Harper and Row, 1981.

69. C. Gilligan, ό.π., σ. 35.

70. J. Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, New York: Routledge, 1993.

71. J. Tronto, ό.π., σ. 30.

72. Για τη γυναικεία σωματικότητα ως πηγή παραγωγής φυσικοποιημένης εργασίας βλ. P. Molinier, *L' énigme de la femme active. Égoïsme, sexe et compassion*, Paris: Payot et Rivages, 2006.

73. Για την ψυχοδυναμική έννοια της εργασίας βλ. D. Dessors, *De l' ergonomie à la psychodynamique du travail. Méthodologie de l' action*, Toulouse, 2009.

74. Για τον όρο «σιωπές του care» βλ. P. Molinier, S. Laugier, P. Paperman (επιμ.), *Introduction στο Qu' est-ce que le care? Souci des autres, sensibilité, responsabilité*, Paris: Payot et Rivages, 2009, σσ. 18-21.

75. Βλ. P. Molinier, «Le care à l' épreuve du travail. Vulnérabilités croisées et savoir-faire discrets», στο *Le souci des autres*, ό.π., σσ. 299-316· D. Lhuillier, «Le sale boulot», *Travailler*, 14, 2010, σσ. 25-50.

76. Για τις ψυχικές διεργασίες που παράγονται στη δουλειά της φροντίδας βλ. P. Molinier, *Les Enjeux psychiques du travail*, Paris: Payot, 2008, σσ. 55-80.

77. Βλ. σχετικά S. Esman, «Faire le travail domestique chez les autres», *Travailler*, 8, 2002, σσ. 45-72.

78. Για μια τέτοια προσέγγιση βλ. P. Molinier, «Quel est le bon témoin du care?», στο P. Molinier, S. Laugier, P. Paperman (επιμ.), *Qu' est-ce que le care?*, ό.π., σσ. 235-251.

79. J. Tronto, *Moral Boundaries*, ό.π., σ. 160.

80. Από τον τεράστιο όγκο επιστημονικής παραγωγής για το θέμα ας μας επιτραπεί να παραπέμψουμε στο Ε. Παπαταξιάρχης, Π. Τοπάλη, Α. Αθανασοπούλου, *Κόσμοι της οικιακής εργασίας. Φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αι*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2008, όπου και εμπειριστατωμένη διεθνής βιβλιογραφική επισκόπηση, και στο Ι. Ψημμένος και Χ. Σκαμνάκης, *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία: η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008.

81. J. Tronto, «Vicious circles of unequal care», στο M. Hamington (επιμ.), *Socializing care*, Lanham: Rowman and Littlefield, 2006, σ. 32.

82. Για την ιδέα πως ο πολίτης κατανοείται ως απαλλαγμένος από την εργασία του care χάρη στην κατοχή συζύγων και δούλων για να την πραγματοποιούν στη θέση του, βλ. G.A. Pocock, «The ideal of citizenship since classical times», στο R. Beiner (επιμ.), *Theorizing Citizenship*, Albany: State University of New York, 1995, σσ. 30-32 και 34-36.

83. E. Dorlin, «Dark care: de la servitude à la sollicitude», στο S. Laugier, P. Paperman (επιμ.), *Le souci des autres*, ό.π., σσ. 87-100.

84. Για την έμφυλη, φυλετική και ταξική γραμμή διάκρισης που διαπερνά το πεδίο του care βλ. P. Paperman, «Les gens vulnérables n' ont rien d' exceptionnel», στο S. Laugier και P. Paperman (επιμ.), *Le souci des autres. Éthique et Politique du Care*, Paris: Editions de l'École des hautes Études en Sciences Sociales, 2005, σ. 288.

85. E. N. Glenn, «From servitude to service work: Historical continuities in the division of paid reproductive labor», *Signs*, 18(1), 1992, σσ. 1-43.

86. Αυτό το παράδειγμα κυριαρχίας ακολουθεί στην έρευνά της και η E. Dorlin, «Les Blanchisseuses. La société plantocratique antillaise, laboratoire de la féminité moderne», στο H. Roux, E. Dorlin, D. Fougeyrollas-Schwebel (επιμ.), *Le corps entre sexe et genre*, Paris: Harmattan, 2005, σσ. 143-165.

87. Όπως παρατηρεί η D. Méda, παρά την παρακμή του μοντέλου του τροφοδότη – άρρενος (male breadwinner), οι γυναίκες παραμένουν οι βασικές υπεύθυνοι για τις οικιακές εργασίες και για το μεγάλωμα των παιδιών στις χώρες του OCDE. Βλ. «Pourquoi et comment mettre en œuvre un modèle à deux apporteurs des revenus deux pourvoyeurs de soins?», στο *Revue française de socio- économie*, 2, 2008, σ. 32 και D. Méda και H. Perivier, *Le deuxième âge de l'émancipation des femmes*, Paris: Seuil, 2007.

88. Για τον όρο «familialisme de l'État» βλ. R. Lenoir, *Généalogie de la morale familiale*, Paris: Seuil, 2003, σ. 75.

89. L. Pattaron, Le care est-il institutionnalisable? Quand la politique du care é mousses son éthique, στο *Le souci des autres*, ό.π., σ. 189.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ